

HAKIM AT TERMIZIY UNUTILMAS CHIZGISI

TerDU katta o'qituvchisi Karimova B.X.

Hakim at-Termiziyning ilmiy va ijodiy faoliyati haqida ma'lumot Tojiddin Subkiy , Xotib al-Bag'dodiy, Ibn Hajar al-Asqaloniy, as-Sulamiy va boshqa bir qator olimlar asarlarida keltirilgan. Hakim at-Termiziy o'z hayoti to'g'risida o'zining "Bad'u sha'ni Abu Abdulloh" asarida bayon etadi. Bu asar 1965 yilda Bayrutda Yahyo Ismoil tomonidan olimning "Xatmul avliyo" asari bilan birga chop etilgan. Hakim at-Termiziyning tavalludi va vafoti sanalari yozma manbalar hamda hozirgi adabiyotlarda turlicha keltiriladi. Ba'zi mualliflar, masalan, Hoji Xalifa "Kashf az-zunun"da Hakim at-Termiziy vafoti yilini milodiy 869 yil deb ko'rsatgan. Allomaning qabr toshida ham shu sana keltirilgan. Hakim at-Termiziy yuz yildan oshiq vaqt umr ko'rganidan kelib chiqilsa, manbalarda ham u 112, 116, yoki hatto 120 yoshgacha umr ko'rgani keltiriladi, u holda alloma I taxminan 750 — 760 yillar oralig'ida tug'ilgan bo'lib chiqadi. Ayni mahalda bundan 30 yil oldin "Al-Hakim at-Termiziy va nazariy yatuhu fil valoyati" asarini yozgan misrlik mashhur olim Abdulfattoh Abdulloh Baraka Hakim at-Termiziy milodiy 820 yilda tavallud topib 112 yil yashab 932 yilda vafot etgan, deb yozgan. Allomaning bolalik va yoshlik yillari haqida manbalarda batafsil ma'lumot berilmagan. "Tarjimai hol"iga ko'ra, u sakkiz yoshidan boshlab diniy ilmlar bilan jiddiy shug'ullangan, yigirma sakkiz yoshida esa Makkaga haj safariga jo'nagan. Safardan qaytgach, Hakim at-Termiziy sufiylik yo'lini tutgan: xilvatga ketib, nafi ammorani yengib, sufiyona risolalarni o'rgangan.

Uning padari buzukvori Ali ibn Hasan bilimdon muhaddis olim bo'lgan, ilm izlab Bag'dodga borgan, o'sha davrning taniqli olimlari bilan xadisning turli masalalari borasida ilmiy munozaralarda faol ishtirok etgan. Validai muhtaramasi hamda tog'asi ham hadisi nabaviyyaning durust bilimdonlari hisoblanishgan. Binobarin, Hakim at-Termiziy o'z dunyoqarashiga ulkan ta'sir ko'rsatgan bilimli va ilmiy muhitda voyaga yetgan.

Yozma manbalarda Hakim at-Termiziy ustozlari haqida ishonchli ma'lumotlar keltirilgan. Uning dastlabki ustozlari otasi Ali ibn al-Hasan at-Termiziy bo'lgan. Al-Xotiyb al-Bag'dodiyning "Tarixi Bag'dod" asarida bir muncha ma'lumot keltirilgan. Ustozlari orasida Qutayba ibn Sa'id as-Saqafiy al-Balxiy, Ibn Xib-bonning "Mashxur kishilar to'g'risida kitob" asarida ancha dilbar gaplar aytilgan Solih ibn Abdulloh at-Termiziy, bir qancha vaqt Termiz qozisi bo'lgan Solih ibn Muhammad at-Termiziy, Sufyon ibn Vakiy, Hasan ibn Umar ibn Shafiq al-Bahriy, Ahmad ibn Hadravayh, Abu Turob al-Naxshabiy, Yahyo ibn Maoz ar-Roziylar bo'lishgan.

Hakim at-Termiziy xayoti va faoliyatini tavsiflovchi yozma manbalar ma'lumotiga asoslangan holda uning uzun hayotini quyidagi bosqichlarga bo'lish mumkin.

Birinchi bosqich — sakkiz yoshgacha bo'lgan bolalik yillari. Taassuflar bo'lsinki, uning hayotining bu davri haqida aniq ma'lumotlarga ega emasmiz. Shunday bo'lsa-da, u o'z tengdoshlaridan farqli ravishda, shu yoshga xos turli o'yinlarga ko'ngil qo'ymagan, balki o'zini istiqboldagi ilmiy hayotga tayyorlab borgan — ustozlaridan ko'proq dars olgan, turli ilmlarni o'rgangan, sirli ma'naviy hayotga o'zini chog'lagan, deb aytish mumkin.

Ikkinchi bosqich Hakim at-Termiziyning sakkiz yoshdan yigirma sakkiz yoshgacha bo'lgan hayotini o'z ichiga oladi. Bu davrda u turli shayxlardan bilim o'rgangan. Ilm izlab Sharqning boshqa shaharlariga borgan. Makkada bo'lib, Baytullohni ziyorat qilgan. Hayotining shu davrida u hadis o'rganishga hamda fiqh masalalariga ko'proq e'tibor bergan.

Alloma hayotining uchinchi bosqichida Qur'oni Karimni chuqur o'rganish bilan mashg'ul bo'lgan. U kalomullohni, uning mohiyatini chuqur o'rganish, ro'za tutish, ibodat qilish, taqvo va hokazolar bilan shug'ullangan. Al-Antokiyning "Qalb muolajasi" falsafiy-tasavvufiy asari unga ayniqsa qattiq ta'sir ko'rsatgan.

Hakim at-Termiziyning shogirdlari ham ko'p bo'lgan. Bular: Abu Muhammad Yahyo ibn Mansur al-Qoziy, Abu Ali Mansur ibn Abdulloh ibn Xolid az-Zuhliy al-Hiraviy, Abu Ali al-Hasan ibn Ali al-Jurjoniy, Ahmad ibn Muhammad ibn Iso, Abu Bakr Muhammad ibn Umar al-Hakim al-Varroq, Muhammad ibn Ja'far ibn Muhammad ibn al-Xaysam ibn Umron ibn Burayda va boshqalardir.

Hakim at-Termiziyning ilmiy-ijodiy faoliyati uning boshqa mamlakatlar va shaharlarga sayohati bilan chambarchas bog'liq. U Balxda, Nishopurda bo'lgan, fan va madaniyat yuksak rivojlangan Bag'dodga borgan. Bu shaharlarda u mashxur olimlar bilan uchrashgan, ilmiy munozaralarda qatnashgan. Shunday bo'lsa-da, Hakim at-Termiziyning ilmiy-ijodiy hayotida uning ona shahri — Termiz juda muhim rol o'ynagan, o'zining asosiy asarlarini alloma shu yerda yaratgan.

Hakim at-Termiziy qalamiga mansub asarlar soni to'g'risida yozma manbalarda turli raqamlar keltirilgan. Ba'zi mualliflar uning asarlari adadi to'rt yuzga boradi, deyishgan. Biroq ko'pchilik mualliflar uning asarlari soni saksonga yaqin, deb hisoblashadi. Abdulfattox Abdulloh Baraka yozishicha, Hakim at-Termiziy to'rt yuz asaridan oltmishga yaqini yetib kelgan. Eng muhimi, bizgacha allomaning ilmiy-ma'naviy merosining asosini tashkil qiluvchi asarlari yetib kelgan. Ular orasidan, eng avvalo, 291 hadisni o'z ichiga oluvchi "Navodir al-usul fi ma'rifat axbor ar-Rasul" nomli asarini ko'rsatib o'tish zarur. Bu asarda Hakim at-Termiziy dunyoqarashi muayyan darajada bayon etilgan. "Navodir al-usul"ning bir qo'lyozma nusxasi Toshkentda, O'zbekiston musulmonlari diniy idorasining kutubxona fondida saqlanadi. Allomaning nashr etilgan boshqa asarlaridan "Kitob xaqiqat al-odamiya", "Adab an-nafs"ni sanab o'tish lozim. Hakim at-Termiziy asarlarining katta qismi bizgacha qo'lyozma tarzida yetib kelgan hamda jahondagi turli qo'lyozma fondlarida saqlanmoqda. Chunonchi, alloma asarlarining qo'lyozmalari Parij, Qohira, Damashq, Iskandariya, Istanbul va Londonda saqlanmoqda. Parij Milliy kutubxonasida Hakim at-Termiziyning quyidagi asarlari saqlanmoqda:

1. Kitob as-salot va maqosidiho.
2. Kitob al-hajj va asrorihi.
3. Kitob al-Ehtiyotot.
4. Kitob al-Jumal al-lozim ma`rifatiho.
5. Kitob al-Furuq va man` at-taroduf.
6. Kitob haqiqat al-odamiyya.
7. Kitob Urs al-muvahhadiyn.
8. Kitob al-A`zo val-nafs va yusammo kazalika g`avr al-umur.
9. Kitob Manozil al-ibod min al-ibodati.
- 10.Kitob al-Aql val-havo.
- 11.Kitob al-Amsol min al-Kitob vas-Sunna.
- 12.Kitob al-Manohiy.

Damashqda, az-Zohiriyya kutubxonasida Hakim at-Termiziyning ikki asari va besh risolasi qo`lyozmalari Misrdagi Iskandariya shahrida uch risolasi saqlanmoqda. Allomaning Londonda saqlanayotgan asarlari ro`yxatida beshta risola ko`rsatilgan. Qohirada, "Dor al-kutub al-ilmiyya"da "Ilal al-u`budiyya" asarining qo`lyozma nusxasi mavjud. "Kitob as-salot" asarining qisqartirilgan varianti bo`lgan bu risola ko`proq "Ilal ash-shariy`a" nomi bilan mashhur.

Ma`lum bo`lishicha, alloma hadisi nabaviyyani aynan Kufada chuqur o`rgangan ekan. Termizga qaytar ekan, yo`l-yo`lakay Qur`oni Karimning ma`lum qismini yod olgan. "Xatmul-avliyo" mazmuni haqida gapiriladigan bo`lsa, 6 asarning asosiy mazmunini viloyatning haqligi, shuningdek uning nubuvvat va risolat bilan bog`lik masalalari tashkil etishini qayd qilish darkor. Risola

muqaddima hamda yigirma to`qqiz bobdan iborat. Uning asosiy mazmuni muridning savollariga shayxning bergan javobi tarzida bayon etilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR: